

УДК 911.3:314

ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ ТА ПОНЯТТЯ ГЕОДЕМОГРАФІЧНОГО ПРОЦЕСУ

*Яворська В.В.**Одеський національний університет імені І.Мечнікова*

В статті розглядаються питання розробки понятійно-термінологічного апарату, який сприяє створенню певного евристичного потенціалу демогеографічної науки. Дається визначення основних категорій, термінів і понять демогеографії, які використовуються в наукових геодемографічних дослідженнях вітчизняних і зарубіжних авторів.

Ключові слова: геодемографічна обстановка, геодемографічна ситуація, демовідтворювально-територіальний комплекс, геодемографічна система, геодемографічний процес.

Актуальність дослідження: Суспільна географія на сьогодні володіє досить потужним теоретико-методологічним та методичним потенціалом дослідження демогеографічних територіальних утворень і систем. Але якщо в багатьох роботах з суспільної географії (і геодемографії) досі головна увага приділялась всебічному вивченню порівняно великих комплексів, то дослідженню демографічних систем з точки зору окремих компонентів, зокрема геодемографічного процесу ще є недостатнім. Не зовсім вирішеною проблемою суспільної географії і демогеографії є розробка теоретико-методологічних основ, методів та методики управління геодемографічними процесами різних ієрархічних рівнів в сучасних умовах реформування економіки на ринкових засадах.

Мета і завдання дослідження: Осмислити і інтерпретувати поняття "геодемографічний процес" у контексті внутрішньо-системної взаємодії з такими категоріями як "геодемографічна обстановка", "геодемографічна ситуація", "демовідтворювально-територіальний комплекс", "геодемографічна система" іншими;

Основний зміст: Про рівень формування будь-якої науки свідчить перш за все ступінь розробки її понятійно-термінологічного і категорійного апарату. В геодемографії, як складової частині соціально-економічної географії, ще не завершився процес формування свого власного понятійно-термінологічного апарату. Вона широко використовує в своїх дослідженнях терміни і категорії демографії, соціальної географії, регіональної демографії, соціології, екології і інших наукових напрямів. І це є закономірним явищем. Чіткіше проявляється багатозначний, часом протирічливий зміст цієї термінології, яку найчастіше використовують для пізнання геодемографічних процесів і їх особливостей в окремих регіонах або в країні в цілому.

Розробка понятійно-термінологічного апарату сприяло створенню певного евристичного потенціалу демогеографічної науки. В останній період більш ґрунтовно стали досліджуватись такі

категорії як "демогеографічна система", "геодемографічна обстановка", "демографічна ситуація", "геодемографічний процес", "демовідтворювальний територіальний комплекс" і інші. Але треба зазначити, що є ще досить багато проблемних питань геодемографічних досліджень, які ще потребують подальшого вивчення. Одне із них - це синтез територіальних демографічних процесів в умовах сучасних соціально-економічних кризових явищ і переходу до ринкових відносин.

Зупинимося коротко на основних категоріях, термінах і поняттях демогеографії, які використовуються в наукових геодемографічних дослідженнях вітчизняних і зарубіжних авторів які застосовуються в цій роботі.

Найбільш широке застосування в демогеографічних дослідженнях мають такі поняття і категорії як " геодемографічна обстановка", "геодемографічна ситуація", "демографічна обстановка(ситуація)", "економіко-демографічна обстановка", "регіональна соціально-демографічна ситуація", "регіональна економіко-демографічна ситуація", "демогеографічна ситуація", "регіональна демографічна система", " демовідтворювально-територіальний комплекс", "демогеографічна система".

В кінці 1960-х - на початку 1970-х років російськими демографами і економіко-географами (Д.І.Валентєв, М.Т.Агафонов і інші) в науковий обіг були введені терміни "демографічна ситуація" і " демографічна обстановка"[2.с.26]. Ці терміни вживались і вживаються здебільшого як синоніми і в змістовному аспекті віддзеркалюють комплексну демографічну характеристику населення певної території в її обумовленості соціально-економічними факторами. В більш пізніших наукових публікаціях, присвячених демографічним дослідженням, М.Т. Агафонов запропонував вживати термін "економіко-демографічна обстановка", маючи на увазі динамічну сукупність відносин між демографічними і всіма іншими компонентами виробництва, яке сформувалося на певній території [1.с.27]. Тут йдеться вже про регіональну економіко-демографічну структуру -

об'єкт дослідження соціально-економічної географії.

М.Т. Агафонов вважає, що всі основні чинники розвитку народонаселення, в тому числі і демографічні знаходяться в системі суспільного виробництва, а регіональні геодемографічні відмінності, їх територіальна диференціація визначаються особливостями територіально-галузевої його структури [1.с.27]. Визначивши пріоритет суспільного виробництва в розвитку геодемографічних процесів, цей автор не виключає впливу на них історико-географічних, етнічних, і інших факторів. М.Т.Агафонов вважає (і з цим положенням слід погодитись), що концепція економіко-демографічної обстановки сформувалась на межі демографічної, економічної і економіко-географічної науки. Підкреслимо ще раз, що в основі цієї концепції лежить пріоритет економічних і виробничих явищ та процесів. Демографічні явища тут розглядаються як похідні від економічних і виробничих. Більш того, М.Т.Агафонов вважає, що показники природного руху населення не слід навіть розглядати як типологічну ознаку [1.с.29]. Така думка М.Т. Агафопова на погляд автора цієї дисертаційної роботи є дискусійною і з нею повністю погодитися не можна.

М.Т.Агафонов розглядаючи економіко-демографічну обстановку(ЕДО) здебільшого з позицій "виробничого детермінізму", стверджує, що виробництво (в його термінології - територіально-суспільна система виробництва) - це є аргумент, а ЕДО -функція від нього. І хоча ця залежність не має, як зауважує автор, лінійного характеру, він робить висновок, що саме раціональне використання трудових ресурсів є радикальним засобом регулювання економіко-демографічної обстановки та проведення демографічної політики в конкретному регіоні [1.с.32]. На думку автора цієї роботи така точка зору є теж дискусійною.

Зовсім протилежну позицію ми знаходимо в роботах іншого російського демографа і економіста Л.Л.Рибаковського. Він стверджує, що саме виробництво є функцією населення. Рух населення, в трактовці цього автора, визначає темпи розвитку економіки регіону. В той же час Л.Л.Рибаковський припускає, що з позицій системного підходу окремих регіон можна розглядати і як складову частину(підсистему) єдиного цілого (країни). В зв'язку з цим розвиток окремого регіону повинен відповідати вимогам розвитку системи (країни) в цілому. В цьому відношенні населення виступає за думкою Л.Л.Рибаковського функцією виробництва.

Більш широку трактовку економіко-демографічної обстановки запропонував Х.С.Салимов.

Він виходив з того, що населення треба розглядати з точки зору відомої методологічної позиції, в основі якої лежить діалектичний підхід про цілісність трьох його (населення) суттєвостей: як виробника матеріальних благ, тобто як головної продуктивної сили суспільного виробництва; як споживача товарів і послуг цього виробництва; і як біологічного виду, в надрах якого відтворюються покоління людей)[7.с.44]. Зауважимо, що від цієї останньої тези не слід абстрагуватися, як це роблять деякі автори, тому що людина (в сукупності- населення) є і носієм певних біологічних відносин, а не тільки соціально-економічних явищ.

Російський вчений Б.С.Хорєв, застосовуючи в своїх дослідженнях поняття "демографічна ситуація", зазначає, що це конкретний в певних історико-географічних умовах стан населення, який обумовлюється соціально-економічними факторами певного місця і часу [12. с.203], а відомі російські демографи А.Я.Кваша і Г.П.Кисельов трактують демографічну обстановку "як існуючий в даний період режим відтворення населення [3.с.36].

В кінці 80-х років в економіко-географічній літературі, присвяченій дослідженню територіальних особливостей демографічних процесів, затвердилась така категорія як "геодемографічна обстановка". Найбільш досконало концепція геодемографічної обстановки розроблена російським економіко-географом Г.М.Федоровим. Цій темі була присвячена і його докторська дисертація [8.с.86]. Саме термін "геодемографічна обстановка" на думку Г.М. Федорова віддзеркалює економіко- та соціально- географічну (територіальну) суттєвість демографічних явищ.

В своїх опублікованих в 80-і роки наукових працях, присвячених аналізу територіальних, методологічних, прикладних питань, пов'язаних з категорією "геодемографічної обстановки". Г.М.Федоров виходить з того, що населення, якщо його розглядати в територіальному аспекті з точки зору природного і механічного руху, утворює геодемографічну спільність в якій існують певні зв'язки, споріднені, однотипні умови плинності демографічних процесів. Внутрішні зв'язки геодемографічної спільності утворюють регіональну демографічну систему, а в сукупності з економіко-, соціально-, розселенсько-, еколого-демографічними зв'язками утворюють геодемографічну обстановку. Г.М.Федоров вважає, що як аналог "геодемографічної обстановки" правомірно вживати і термін "геодемографічна ситуація"[8.с.23], хоча він в подальшому прийшов до висновку, що термін "геодемографічна ситуація" слід вживати в тому випадку, коли йдеться

про стан геодемографічної системи на певний, зафіксований момент часу, а "геодемографічна обстановка", на погляд Г.М.Федорова в рамках концепції геодемографічної обстановки становиться мета дослідження в територіальному аспекті всього комплексу процесів і структур, які характеризують розвиток населення в демографічному відношенні в певному регіоні. В основі концепції геодемографічної обстановки Г.М.Федорова лежить розкриття багаторівневого характеру територіальної диференціації демографічних явищ і процесів. Цей автор виходить з того, що територіальні спільності населення мають різнопланові аспекти дослідження: соціальні, демографічні, етнічні, розселенські і інші. Г.М.Федоров стверджує, що економіко-географічним аналізом демографічних процесів в їх взаємозв'язку з іншими соціально-економічними процесами і факторами займається специфічний напрям соціальної географії - геодемографія. Саме в рамках цього напрямку і досліджується геодемографічна обстановка.

Вихідною тезою (за Г.М.Федоровим) для розуміння суттєвості геодемографічної обстановки є визнання того, що вона має об'єктивний характер як територіальна соціально-демографічна система, а головним системоутворюючим процесом геодемографічної обстановки (ГДО) є "відтворення життя" [8.с.29]. Саме взаємозв'язки, які поєднують населення з іншими територіальними соціально-економічними системами і утворюють конкретну реальну цілісність - геодемографічну обстановку. Г.М.Федоров підкреслює, що особливості, структура, параметри ГДО формуються просторовими властивостями саморозвитку демографічних процесів в загальній системі соціальних процесів і їх взаємодію з територіальними системами виробництва, розселення і т.д. Вивчення ГДО як територіальної системи передбачає застосування при її дослідженні таких підходів як комплексність, територіальність, динамізм [8.с.35]. В ГДО реалізуються зв'язки - економіко-демографічні, розселенсько-демографічні, соціально-демографічні, етно-демографічні, еколого-демографічні.

Геодемографічна обстановка характеризується функціональною і територіальною структурою. Компонентами функціональної структури Г.М. Федоров виділяє підсистеми: економіко-, розселенсько-, соціально-, етно-, еколого-демографічну [8.с.41], а характеризуючи територіальні структури ГДО він називає чотири ієрархічні рівні - макро-рівень (країна, економічний район), мезо-рівень (область), мікро-рівень (внутріобласний рівень), локальний рівень (сільський населений пункт) [8.с.41,51].

Найбільш загальною і важливою категорією геодемографічної обстановки є, на погляд Г.М.Федорова, якість населення. Якість населення конкретизується категоріями більш низького рівня: демографічною, економічною, соціальною, екологічною, розселенською. Вони відбивають внутрішні зв'язки в регіональній демографічній системі. Регіональні демографічні особливості через "систему багаторівневих зв'язків поєднуються з економічними, розселенськими, етнічними, екологічними процесами", а їх геодемографічний аналіз забезпечує виявлення загальної картини демовідтворювального процесу.

Найбільш важливими результатами дослідження геодемографічної обстановки є її типологія. За її допомогою виділяються якісні особливості населення в рамках різного рангу. Визначення на основі певних параметрів типів і підтипів геодемографічної обстановки дозволяє встановити, на думку Г.М.Федорова, ступінь актуальності геодемографічного регулювання і спрямовувати соціально-демографічну політику на оптимізацію демографічних процесів [8.с.172].

В наукових дослідженнях вітчизняних демографів і економіко-демографів в останні роки теж приділяється певна увага вивченню основних демогеографічних категорій. І.М.Прибиткова при дослідженні регіональних відмінностей у відтворенні населення та його демографічної структури застосовує термін "демографічна ситуація", "регіональна соціально-демографічна ситуація", "демографічна обстановка". При цьому вона вважає, що демографічна ситуація та демографічна обстановка - це синоніми. Цими термінами характеризується "стан демографічних процесів, склад й розміщення населення на певний час. Через послідовність демографічних ситуацій виявляють себе головні закономірності відтворення населення і його розселення [6.с.29].

Т.В.Панасенко в своїх геодемографічних дослідженнях використовує здебільшого термін "демографічна ситуація". На думку цього автора демографічна ситуація є складовою частиною такої категорії як "демогеографічна система". Демографічна ситуація, зауважує Т.В.Панасенко, характеризує статику демографічних явищ, а динамічна складова демогеографічної системи - це демогеографічний процес [5.с.25].

Н.Мірко, Г.Старостенко, Л.Тарангул, характеризуючи сучасні демографічні процеси в регіонах України, утримуються від дискусійних питань щодо визначення понять "демографічна ситуація", та "демографічна обстановка". Вони вживають лише термін "демографічна ситуація" і підкреслюють, що при дослідженні її регіональних

особливостей треба звертати увагу на інтенсивність впливу на неї таких факторів і чинників, як природні умови регіону, особливості базового генофонду населення, особливості правових, моральних та релігійних норм, адміністративно-регулятивних актів, екологічних умов проживання тощо. Головними чинниками демографічної ситуації є на їх думку, природний приріст населення та його міграційний рух [4.с.46].

Найбільш ґрунтовно і критично категорії "демографічна обстановка(ситуація)", "геодемографічна обстановка" розглядаються в дослідженнях вітчизняного економіко-географа О.У.Хомри. Перш за все він наголошує на тому, що в аспекті економіко- і соціально-географічних досліджень будь-яке визначення демографічної системи, демографічної обстановки (ситуації) повинно вміщувати в себе її територіальний аспект. О.У.Хомра стверджує, кожне демографічне утворення - це перш за все територіальна сукупність людей. Організує територію життєдіяльність людей. В територіальній сукупності людей, на думку О.У.Хомри, віддзеркалюється весь комплекс демовідтворювальних процесів і всі проблеми розвитку населення можна вирішити тільки на рівні певних територіальних сукупностей населення. Демографічний простір - це особливий вид соціального простору; він визначається всіма суспільними відношеннями і специфічною його властивістю є демовідтворення, яке характеризується, на погляд О.У.Хомри, певною територіальною упорядкованістю. Характеристику умов відтворення населення і сам процес демовідтворення на певній території віддзеркалює така категорія як демографічна обстановка. О.У.Хомра вважає, що немає потреби вживати термін "демографічна ситуація" тому що це - синоніми [9.с.20]. Основними властивостями демографічної обстановки є, на думку О.У.Хомри, історичність, взаємозв'язок (комплексність) її компонентів, їх різнорівневий характер, територіальність. Демографічна обстановка - це стала взаємодія компонентів демовідтворення населення, яка історично склалася на певній території [9.с.20]. В основі демографічної обстановки лежить домінанта територіальних взаємозв'язків, взаємовідносин. О.У.Хомра полемізує з Г.М.Федоровим з цього приводу, зауважує, що конститування та застосування терміну "геодемографічна обстановка" - це зайва річ, тому що вже само визначення демографічної обстановки передбачає наявність в ній просторової категорії [9.с.21].

Слід погодитися з О.У.Хомрою в тому відношенні, що поняття демографічна обстановка (або демографічна ситуація) виключає із її

характеристики всі показники динаміки. Він зауважує, що "обстановка" чи "ситуація" - це не процес, це антитеза процесу. Навіть термін "розвиток", який іноді застосовують дослідники при характеристиці геодемографічної обстановки є в цьому відношенні, на думку О.У.Хомри, некоректним [11.с.21].

О.У.Хомра критично ставиться до точки зору М.Т.Агафонова, який запропонував вживати термін "економіко-демографічна обстановка". Вузьке розуміння демографічної обстановки, на думку О.У.Хомри, приводить до неповноцінного аналізу і до обмеження результатів і висновків, особливо тоді, коли робиться спроба оцінити її з точки зору "сприятлива вона чи не сприятлива". О.У.Хомра закликає авторів, які працюють в області демогеографічних досліджень вийти за межі так званого "повзучого емпіризму" і керуватися в своїх пошуках істини теорією демовідтворення, яка досконало розроблена нашими вітчизняними демографами В.С.Піскуновим і В.С. Стешенко.

О.У. Хомра вважає, що характеристика демографічної обстановки буде неповною, якщо обстрагуватися від такого поняття як "демовідтворювально-територіальний комплекс" (ДТК) [10.с.41]. Індикаторами виділення ДТК виступає, на думку О.У.Хомри, тіснота взаємозв'язку між установами демогенерування та територіальна їх близькість один до одного. В ДТК входять не тільки матеріальні компоненти (установи соціальної інфраструктури), але і носії трудових функцій (трудова колективи), взаємні зв'язки в системі "природа-економіка-соціальне життя". Критерієм функціонування ДТК виступає якість населення, а несучою його конструкцією (каркасом) є процеси життєдіяльності. Основна його функція - демовідтворювання населення, покоління.

На думку О.У.Хомри, така категорія як соціально-економічний територіальний комплекс (СЕТК) на сьогодні уже вичерпав свою пізнавальну спроможність, і тому в майбутньому вона буде замінена на ДТК. Соціально-економічні райони трансформуються в демографічні на основі концепції ДТК.

Висновок: Узагальнюючи різні підходи, неоднозначне трактування основних демогеографічних категорій, якими характеризуються демографічні процеси, можна зробити висновок, що не дивлячись на деякі розбіжності в них є багато спільного.

Більшість дослідників вважає, що демографічна обстановка і демографічна ситуація - це синоніми. Тому визначення геодемографічної обстановки через послідовну зміну геодемо-

графічної ситуації як це роблять деякі автори слід вважати не зовсім вірним.

Демографічна обстановка характеризує демографічні явища не в динаміці, а в статистиці. В зв'язку з цим при аналізі динаміки демографічних процесів застосовувати цю категорію буде не зовсім коректним.

Хоча деякі дослідники вважають, що приставка "гео" до демографічної обстановки, демографічного процесу не збільшує їх географічний зміст, автор цієї роботи дотримується думки, що все ж таки треба застосовувати термін "геодемографічна обстановка", "геодемографічний процес". Цим самим в дослідженнях демографічної тематики буде підкреслюватись як територіальність (географічність) демографічних явищ і процесів, так і необхідність їх вивчення комплексно, в тісному зв'язку з всіма компонентами соціально демографічних, економіко-демографічних, еколого-демографічних, розселенсько-демографічних і інших складових, які функціонують на певній території.

Список літератури

1. Агафонов Н.Т. Региональная экономика-географическая обстановка. Основные положения концепции. В.кн.: "Социальная география Калининградской области". Калининград.: КГУ. 1982. -С.26-35.
2. Агафонов Н. , Голубев А. Категории и факторы демографической обстановки. В.кн.: "Народонаселение. Прикладная демография" М., Статистика, 1973. - С.22-26.
3. Кваша А.Я., Киселев Г.П. Влияние возрастной структуры на рост населения а СССР. В кн.. "Проблемы народонаселения" М.: 1973. - С.36.
4. Мірко Н., Старостенко Г., ТорантулЛ. Демографічні процеси в регіонах України // Розбудова держави, 1998, №5-6. - С.42-50.
5. Панасенко Т.В. Демографічні проблеми на мікрорівні та сучасні уявлення про низову демографічну систему. В кн.: "Сучасні проблеми географії населення в Україні". Луцьк, 1993, С.25-26.
6. Прибиткова І.М. Основи демографії. К., АртЕК, 1995. - 254с.
7. Салимов Х.С. О применении системного подхода в региональных исследованиях экономика-демографической обстановки. В.кн.: Социальная география Калининградской области. Межвузовский сборник научных трудов. Калининград, КГУ, 1982. -С.43-51.
8. Федоров Г.М. Научные основы концепции геодемографической обстановки. Л., ЛГУ, 1991.-177с.
9. Хомра А.У. Воспроизводство населения (территориально -организационный аспект). К., Наукова Думка, 1990. - 172с.
10. Хомра О.У. Демографічна криза в Україні: теоретичні постулати і реалії// Розбудова держави, 1999, №1-6. - С.42-54.
11. Хомра А.У. Демогеография: становление предмета и метода. В сб. "Демографические исследования", Вып 12, 1988. - С.65-73.
12. Хорев Б.С. Проблемы городов. М., Мысль. 1975. - 428с.

Яворская В.В. Основные категории и понятия геодемографического процесса. В статье рассматриваются вопросы разработки понятийно-терминологического аппарата, который способствует созданию некоторого эвристического потенциала демогеографической науки. Дается определение некоторых главных критериев, терминов и понятий демогеографии, которые используются в научных геодемографических исследованиях отечественных и зарубежных авторов.

Ключевые слова: геодемогеграфическая обстановка, геодемогеграфическая ситуация, демовостановительно-территориальный комплекс, геодемогеграфическая система, геодемогеграфический процесс.

Javorska V. The basic categories and concepts of geodemographic process. In article are considered a question of development of the terminological device which assists creation of the certain heuristic potential of the geodemographic sciences. Defines the basic categories, terms and concepts of geodemography which are used in scientific geodemographic researches of domestic and foreign authors.

Key words: a geodemographic conditions, a geodemographic situation, a demographic reproduced territorial complex, geodemographic system, geodemographic process.